

УДК 325.86:94(477)

*Захарченко П. П.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЯК АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовується думка про правову природу III Універсалу УЦР як акту, що юридично оформив факт проголошення незалежності Української Народної Республіки.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, III Універсал, більшовицька інтервенція, Раднарком, громадянська війна.

Постановка проблеми. Виходячи з нинішнього статусу України як незалежної держави, будемо апелювати до фактів, які дають можливість поглянути на нашу минувшину через скельця тяглості до державного життя, що найяскравіше виявило себе в умовах Української революції 1917–1921 рр. Позаяк в сучасній українській історіографії утвердилася думка про незалежність УНР, що стала доконаним фактом лише з проголошенням IV Універсалу Центральної Ради, то автор у низці своїх публікацій обстоює і популяризує думку про необхідність більш детального аналізу III Універсалу як такого, що юридично оформив факт незалежності Української Народної Республіки. Така позиція унеможлиблює тлумачення вступу більшовицьких сил Раднаркомом на територію Української Народної Республіки як акт допомоги “робітничо-селянським масам України”, котрі розпочали громадянську війну проти “буржуазно-націоналістичної Центральної Ради”, а визнає таку акцію відвертою збройною агресією іноземної держави проти незалежної УНР з подальшою її окупацією.

Стан дослідження. Зарубіжна українська література діаспори в особі В. Винниченка, І. Мазепи, М. Стахіва визнавала факт утворення УНР третім Універсалом як правове явище, що започаткувало створення незалежної української держави. У вітчизняній історіографії усе більше знаходимо прихильників цієї позиції, серед яких можна виділити Ю. Вовка, В. Капелюшного, О. Романчука, В. Сергійчука, Олександра та Володимира Шевченків. Спираючись на виявлені архівні матеріали, мемуари учасників Української революції, що представлені обома сторонами конфлікту, маємо намір і ставимо перед собою **завдання** довести цією публікацією життєздатність і обґрунтованість наукової позиції, винесеної в назву статті.

Виклад основного матеріалу. Невдовзі, після здійснення державного перевороту у кінці жовтня 1917 р., більшовицький політичний режим Ради народних комісарів на чолі з В. Леніним розпочав першу збройну інтервенцію проти Української Народної Республіки, проголошеної 7 листопада 1917 р. III Універсалом Української Центральної Ради. У ході відвертого збройного конфлікту, розв’язаного невизнаним в той час на міжнародній арені ефемерним утворенням, що впродовж кількох місяців не мало навіть своєї офіційної назви, УНР зазнала поразки. Лише 15 січня 1918 р. на III Всеросійському з’їзді Рад колишня Російська імперія перетворюється на Російську Соціалістичну Радянську Республіку “на основі **добровільного союзу народів Росії** як федерація радянських республік цих народів” [1, с. 162]. До цього В. Ульянов-Ленін та

члени його кабінету підписували документи, у яких зазначалася посада, але не вказувалася назва держави, до якої посадовець мав відношення, на кшталт, “Председатель Совнаркома”, “Нарком внутренних дел Совнаркома” тощо.

З метою втілення положення про “добровільність союзу”, російсько-більшовицькі війська розпочали експансію проти УНР, встановивши на її території режим окупаційного характеру. Саме для того, щоб завуалювати факт збройної інтервенції та нелегітимності своєї присутності в Україні й був уведений до обігу термін “громадянська війна”. Мовляв, українці себе самі збороли, розв’язавши широкий фронт громадянської війни поміж собою. Тому й чуємо поголос про наміри вилучити із підручників подію під Крутами 29 січня 1918 р. Вона муляє очі, бо не вкладається у схему громадянської війни. Юнаків (студентів і ліцеїстів), здебільшого із заможних чи відомих київських родин, важко назвати учасниками громадянського протистояння, бо вони здійснили пожертву не заради класових інтересів, а в ім’я власної Вітчизни, стримуючи навалу зовнішнього ворога. Боронити власну державу, на чолі якої стояла соціалістична Центральна Рада, взялася молодь, для якої соціалістичні ідеї були чужими.

Евентуальною засадою вищезазначеної тези є питання про політико-правовий статус УНР напередодні війни з Раднаркомом. Нагадаємо, що В. Ленін презентував себе як інтернаціоналіст, борець за свободу національних російських окраїн. А насправді – виявився, закоренілим лицеміром. Ось його слова, написані у 1916 р.: “Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, у цьому нічого поганого немаоганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи” [15, с. 541]. Подібні висловлювання достатньо вживані в працях В. Леніна.

Жовтневий переворот 1917 р. у петрограді викликав рішуче несприйняття в Києві. На думку сучасного дослідника історії Української революції В. Шевченка, зміст Універсалу свідчить про проголошення Центральною Радою не федерації, а фактичної незалежності УНР [2, с. 109-110]. Поділяючи позицію вченого, зазначимо, що в Універсалі містяться лише дві згадки про федерацію, і обидві – в майбутньому часі. Перша: “Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів”. Друга: “Іменем Народної Української Республіки у федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність” [3, с. 401]. Інших натяків на федерацію в документі немає. Документ уконституює перехід законодавчої влади до самої УЦР, а виконавчої – до “правительства” – Генерального секретаріату України. Законом “Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР” від 25 листопада, УЦР ще раз підтвердила, що у своїй діяльності вона спирається на розпорядження “російського правительства”, котрі були видані до 27 жовтня 1917 р., тобто до жовтневого перевороту [3, с. 477]. Тим самим забезпечувалася основна ознака держави – суверенітет влади. Територіальна цілісність визнавалася у рамках територій, “заселених в більшості українцями”, а питання “щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і

областей, де більшість населення українська, має бути встановлена по згоді організованої волі народів” [3, с. 400-401]. Наявна ще одна ознака держави – територіальна визначеність кордонів. Хіба цього не достатньо, щоб не бачити в документі юридичну складову суверенітету України? На наше глибоке переконання, у тексті Універсалу витримана уся державницька атрибутика, щоправда, не прозвучала головна фраза – щодо незалежності України. Саме у IV Універсалі від 22 січня 1918 р. вона звучить на повний голос, але й даний текст не проголошує абсолютної незалежності, бо продовжує залишати шпарини для майбутньої федерації [14, с. 289].

Члени Малої ради, на засіданні якої III Універсал ухвалювався, усвідомлювали справжній зміст даного документу. Так, у привітанні з приводу проголошення республіки депутат від соціалістичної єврейської робітничої партії Літваков висловив сподівання, “що в **новій державі** добре житиметься усім народам” [3, с. 397]. Красномовно на суверенний статус УНР вказує і один із авторів Універсалу В. Винниченко: “Всі **державні апарати** переходили до рук Генерального Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядимости, вся військова сила підлягала його наказам. Навіть та частина всеросійського фронту, що проходила по території України, підлягала тепер українському урядові, якому головнокомандуючий південно-західним фронтом генерал Володченко висловив свою підлеглість” [4, с. 72].

Саме як незалежну державу сприймали УНР і її вороги – більшовицький політичний режим на чолі з В. Ульяновим-Леніним. Варто лише нагадати окремі цитати із відомого Ультиматуму Раднаркому, надісланого до Києва 4 грудня 1917 року, який однозначно вказує на визнання УНР суб’єктом міжнародного права: “... мы, Совет Народных Комиссаров, **признаем Украинскую Народную Республику**, ее право совершенно отделиться от России или **вступить в договор с Российской Республикой на федеративных или тому подобных взаимоотношениях между ними**. Все, что касается национальных прав и национальной независимости украинского народа, признается нами, Советом Народных Комиссаров, тотчас же, без ограничений и безусловно” [5, с. 17].

Ультиматум, підписаний не лише Головою Ради Народних Комісарів В. Ульяновим-Леніним, а й Народним комісаром з іноземних справ Л. Троцьким (Бронштейном) ще раз засвідчує, що документ ухвалювався і спрямовувався до УНР не як внутрішньо-правовий, а як міжнародно-правовий акт. Свідченням тому є й інші положення Ультиматуму. Зокрема, очільники Російської Федерації “перед лицем народів **Украинской и Российской Республик**”, далеко не в дипломатичній формі намагаються з’ясувати:

“1) Обязуется ли Рада отказаться от дезорганизации общего фронта?

2) Обязуется ли Рада не пропускать впредь без согласия верховного главнокомандующего никаких войсковых частей, направляющихся на Дон, на Урал или в другие места?

3) Обязуется ли Рада оказывать содействие революционным войскам в деле их борьбы с контрреволюционным кадетско-калединским восстанием?

4) Обязуется ли Рада прекратить все свои попытки разоружения советских полков и рабочей красной гвардии на Украине и возвратит немедленно оружие тем, у кого оно было отнято?” [5, с. 19]. Такі запитання ставляться до суб’єктів міжнародно-правових відносин, які мають юрисдикційні повноваження на усій території держави,

а не до губерніального чи повітового керівництва власної держави. Принаймні, тогочасна більшовицька практика взаємин із власними адміністративно-територіальними одиницями не дає підстав стверджувати інакше.

Достатньо влучною, із певною, щоправда, пом'якшувальною тональністю, була відповідь Української Центральної Ради. Вона не дає жодного сумніву щодо наявного правового статусу УНР: “Нельзя одновременно признавать право на самоопределение вплоть до отделения и, в то же время, грубо покушаться на это право навязыванием своих форм политического устройства **самоопределившегося государства**, как это делает Совет Народных Комиссаров Великороссии по отношению к Народной Украинской Республике” [5, с. 19-20].

Ультиматум Раднаркому від 4 грудня 1917 р., названий відомим українським істориком В. Верстюком, “класичним зразком революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент для розпалювання конфлікту” [6, с. 196], викликав не сприйняття не лише в представників української національної демократії, а й у місцевих більшовиків. Найбільш промовисто настрої своїх колег передав В. Шахрай, майбутній Нарком фантомного тимчасового робітничо-селянського уряду з військових справ УСРР, у складі якого, до речі, бачимо двох наркомів-штрейкбрехерів, уродженців і мешканців, власне, російських внутрішніх губерній. 5 грудня 1917 р. на засіданні З'їзду рад робітничих і солдатських депутатів України в Києві В. Шахрай виступив з промовою, в якій заявив про ультиматум Раднаркому як непорозуміння, “яке мусимо ліквідувати без пролиття крові”. Наступною фразою він продемонстрував ставлення місцевих більшовиків до новоствореної республіки: “Рада народных комиссаров в ультиматуме **вказала на визнання Української Народної Республіки**”. І далі продовжив: “У тім документі на Україну чи українців нападу нема” [3, с. 503-504].

Порушуючи проголошену самостійність України, без будь-якої згоди на те з боку Української ЦР, впродовж 6-11 грудня 1917 р. у м. Харкові почали концентруватися війська більшовицької Росії на чолі з командувачем В. Антоновим-Овсієнком. Незважаючи на запевнення, що радянськими частинами тимчасово використовується залізниця для завдання удару по донських козаках, факт початку відкритої воєнної агресії проти УНР став доконаним. В. Антонов-Овсієнко не заперечує інтервенцію проти держави, суверенність якої була визнана радянською більшовицькою владою: “...советская власть с первых же шагов признала **безоговорочное право на государственную самостоятельность украинского народа**, согласилась не задерживать вывода украинизированных частей с фронта на Украину, согласилась возвращать все национальные украинские памятники, вывезенные с Украины и т. д.” [7, с. 47]. Якщо такі добросусідські стосунки склалися між Українською ЦР і Раднаркомом, то які незаконні дії самої УЦР, коли вони мали місце, спонукали до початку військової акції з боку російських більшовиків проти України. Розуміючи надуманість Ультиматуму Раднаркому, В. Антонов-Овсієнко навіть не говорить про невиконання його умов як про причину початку агресії. Він обмежується лише словами про те, що “Рада продолжала держаться вызывающе-враждебно по отношению к Совнаркому” [7, с. 47]. Виявляється, емоційно-оціночний критерій у більшовицькій військовій доктрині є достатнім для розв'язання війни проти сусідньої країни.

Важливим для розуміння характеру військового протистояння між УНР і Раднаркомом є кадрове наповнення військ агресора. Історіографія радянської доби неодмінно твердила про значну питому вагу українців у складі войовничих більшовицьких загонів, тим самим, схилиючи читача до думки про повсюдну підтримку іноземної військової сили і, як наслідок, до розгортання громадянської війни. Проаналізувавши наявну літературу по темі, відомий історіограф Української революції В. Солдатенко відзначив, що кількісний показник війська, наступаючого на Київ, коливався в межах 30-33 тисяч [8, с. 9]. Проте, встановити національний склад і виявити в ньому присутність національного українського елемента, є справою малоперспективною. Хоча, світло пролити на неї до певної міри можна.

В. Солдатенко зараховує до підрозділів місцевого формування зведених загін М. Муравйова, сформований з червоногвардійців Харкова, двох сотень червоних козаків В. Примакова і бронепоезда загальною кількістю близько 700 чоловік. У зведеному загоні катеринославських, донецьких і **московських** робітників, що налічував 1200 осіб, найчисельніше були представлені донецькі червоногвардійці під керівництвом Д. Жлоби [8, с. 9], щоправда, його кількість історіографічні джерела не конкретизують. Оце і весь місцевий український елемент у наступаючих на Київ більшовицьких силах. А якщо врахувати зізнання В. Антонова-Овсієнка, що загін червоногвардійців із Харкова, про який ми щойно говорили, був сформований із латишів [7, с. 60], то українська присутність у більшовицьких військах стане зовсім примарною.

Українські і російські архіви зберігають, на щастя, певні відомості, що дають можливість розширити межі пізнання озвученої нами проблеми. Наведемо цитату із документа, виявленого дослідником Ю. Вовком. Йдеться про лютневу 1919 р. доповідну записку голови ліквідаційної комісії радянських військ Півдня Росії Н. Гармашева до Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР, у якій зазначалося: “За останній час, у ввірену мені ліквідаційну комісію, надійшла велика кількість клопотань про видачу пенсій колишнім червоноармійцям, що воювали під час громадянської війни 1917–1918 років на території України, Донецького і Криворізького басейнів. Ці червоноармійці не українці, а в більшості своїй робітники Петрограда, Москви, Твері, Ярославля, Костроми, Воронежа і других міст, де в свій час йшло формування червоноармійських загонів, які направлялися на Україну” [9, с. 29]. Цитата є промовистим свідченням військового втручання збройних сил іноземної країни у внутрішні справи незалежної держави.

На документах із фондів Російського архіву покажемо реакцію українських селян Чернігівщини щодо намірів мобілізувати їх до чужинського війська. Селяни, часто неосвічені, проте розуміли, до війська якої країни їх намагаються призвати. “Мобилизация проходит вяло, – повідомляє голова Центральної мобілізаційної комісії Лазаренко Наркому військових справ УСРР, – многие заявляли, что за **Украину пойдут воевать**, а за Россию – нет” [10, арк. 4]. Ось ще одне свідчення участі місцевого “українського” елемента в російсько-більшовицьких частинах. Подаємо витяг із телеграми, направленої із Харкова “чомусь” до Москви: “Полиработа среди населения затрудняется незнанием местных языков” [11, арк. 24]. Певно, складна для розуміння українська мова, якщо її називають у множині, – “местными языками”.

Найпромовистіше заперечує факт громадянської війни в Україні і доводить

повсюдну військову присутність на її території іноземного війська раніше засуджений за вбивство до 1,5 року ув'язнення з позбавленням офіцерського звання М. Муравйов. Саме він у період інтервенції очолював загони більшовицької Червоної гвардії в Україні. Ось копія тексту його лютого 1918 р. повідомлення до Москви, люб'язно наданого професором В. Сергійчуком: “Ичня была взята только петроградской гвардией – бой 6 часов; Баман (автор, – возможно, Бахмач чи Басань, що свідчить про глибокі знання географії “своєї держави”) той же армией – бой 2 часа; Дарниця взята харьковским, петроградским, донским и московским отрядами и эшелонами матросов, бой – 2 часа; Киев – бой был 8 дней. Первая армия пошла впереди с тов. Куравлевым и Егоровым, второй вступила армия Ремнева. Участвовала вся красная гвардия: Харьковская, **Московская, Петроградская, Тверская и Донская**” [13, арк. 421]. Звертаємо увагу на те, що про жодного натяку на зведений загін “катеринославських, донецьких і **московських** робітників” немає. Як відсутня згадка про нього і в мемуарах В. Антонова-Овсієнка.

А може своєю діяльністю на міжнародній арені більшовики заперечували існування суверенної УНР, позбавляючи її ще однієї ознаки державності? Ні. Російські вчені пострадянської доби визнають той факт, що під час переговорів у Бресті “28 грудня (10 січня) 1917 р. Л. Троцький від імені радянської делегації виступив з заявою, яку не можна було інакше тлумачити, як **визнання незалежності України на чолі з урядом Ради**” [12, с. 164]. Чи, можливо, у самому тексті Брестського договору фігурують такі положення, які інакше ніж невизнанням УНР розуміти не можна? Знову ні. Погляньмо на текст Брестського миру, укладеного між Росією та країнами Четверного союзу 3 березня 1918 р.: “Россия обязывается немедленно заключить мир с УНР и признать мирный договор между этим **государством** и державами Четверного союза. Территория Украины немедленно очищается от **российских войск и российской Красной Армии**” [1, с. 172-173].

Висновки. Таким чином, III Універсал УЦР є актом, що проголосив УНР незалежною державою і увів її до кола суб'єктів міжнародного права. Факт визнання її незалежності здійснений насамперед Раднаркомом. Інспірувавши відверту інтервенцію проти неї, військові частини більшовицької Росії повалили легітимну владу Української Центральної Ради, ліквідували паростки національної державності у формі УНР. Ігноруючи положення III Гаазької конвенції 1907 р. про те, що “оголошення війни не робить агресивну війну законною”, встановили на цих територіях маріонетковий уряд, повністю вмонтований в систему політичної влади держави-агресора. Відтак, не створена волею українського населення, а нав'язана іноземною країною влада, є окупаційною за всіма класичними правовими канонами.

Використані джерела:

1. *Цечоев В. К.* История государства и права России / Цечоев В. К., Орлова Н. Е. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 478 с.
2. *Шевченко В. Ф.* Центральна Рада: політика українізації / В. Ф. Шевченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. Кураса. – К., 2008. – Випуск 39. – С. 109-110.
3. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2-х т. – Т. 1. – К. : Наукова Думка, 1996. – 587 с.

4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – У 3-х томах / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. літератури України, 1990. – Т. 2. – 154 с.
5. Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / О. Романчук. – К. : Знання, 1990. – [Серія: "Світогляд"]. – 62 с.
6. Історія України : навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. ; за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернатива, 1997. – 424 с.
7. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне : в 3-х т. / В. А. Антонов-Овсеєнко. – М. : Высший военредсовет, 1924. – Т. 1. – 300 с.
8. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Рік 1918: – У 4-х т. / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2009. – Т. 2. – 410 с.
9. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду радянської України у 1917–1922 роках / Ю. Вовк // Вісник Львівського університету. – Серія юрид. – 2010. – Вип. 51. – С. 27-34.
10. Российский Государственный Военный Архив в Москве. – Ф. 25860. – Народный комиссариат по военным делам УССР. – Оп. 1. – Спр. 345. – 27 арк.
11. Там само. – Оп. 1. – Спр. 258. – 153 арк.
12. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции: Брестский мир: октябрь 1917 – ноябрь 1918 / Ю. Фельштинский. – М. : Терра, 1992. – 656 с.
13. Центральний Державний Архів Громадських Організацій України. – Ф. 5. – Оп. 5-1. – Спр. 16. – Арк. 421.
14. Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2005. – 367 с.
15. Ленін про Україну: збірник з праць : у 2-т. – Т. 1. – К. : Політвидав, 1977. – 723 с.

Захарченко П. П. Третий Универсал Украинской Центральной Рады как акт провозглашения государственной независимости Украины.

В статье мотивируется позиция о юридической природе III Универсала УЦР как акта, который юридически оформил факт провозглашения независимости Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Украинская Народная Республика, III Универсал, большевицкая интервенция, Совнарком, гражданская война.

Zaharchenko Petro. Third Universal of the Ukrainian Central Rada as an act of the proclamation of independence of Ukraine.

The article justifies the idea of the legal nature of the third UCC's Universal as an act that legalized the declaration of independence of the Ukrainian People's Republic.

Keywords: Central Council of Ukraine, the Ukrainian People's Republic, the Third Universal, Bolshevik intervention, Sovnarkom (Council of People's Commissars), civil war.

УДК 316.334.4

Кобан О. Г.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ Є. ЕРЛІХА ПРО РОЛЬ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА В ПРАВОСУДДІ ТА У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Проаналізоване вчення вітчизняного науковця-юриста Є. Ерліха щодо джерел формування звичаєвого права, яке він пояснює на прикладах римського права. Розглянуті погляди мислителя про загальні риси та відмінності права і звичаїв. Досліджена можливість входження норм